

A

KELETI TÖRÖK NYELVRŐL.

VÁMBÉRY ARMÍN,

M. AKAD. L. TAGTÓL.

PEST,

EGGENBERGER FERDINÁND MAGY. AKAD. KÖNYVÁRUSNÁL.

1868.

A KELETI TÖRÖK NYELVRŐL.

ELŐADATOTT A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYI OSZTÁLYBAN

(május 28-án 1866).

Azon munka, melyet egy évvel ezelőtt szerencsém vala a tek. Akademiának bemutatni, a közép-ázsiai utazásom minden tudományos színezet nélküli elbeszélését tartalmazá. Célom volt közép-ázsiai ismereteimet népszerűsíteni, s ez sikerült is, miután a munka különféle nyelveken készült kiadásából huszonnégy ezernél több példány kelt el Európában és Amerikában. Ezt legközelebb „Vázlataim Közép-Ázsiából“ fogják követni, melyek a vallási állapotokat, szokásokat s más ethnographiai viszonyokat bővebben állítandják elé; és jelenleg bátorodom „Csagatáj Nyelvtanulmányok“ című munkámat, mely három részből áll, a tudós osztály elébe terjeszteni. Az első rész bevezetés, s a csagatájnak nyelvtani eltéréseit az ozmanlitól tárgyalja; második a chrestomathia, mely tizenkét szakaszban azon kéziratok szövegét közli, melyeket Közép-Ázsiából hoztam, s melyek nagyobb részt ismeretlenek az európai orientalisták előtt; a harmadik egy 5000 szót tartalmazó szótár, mely csupán oly szókból áll, melyek a nyugoti-török nyelv nagyobb szótáraiban, melyek Meninskyé, Bianchié, Malloufé és Redhousé, vagy nem találtnak, vagy más értelemben tolmácsoltnak. Az idegen, arab és perzsa elemből csak azon rész vétetett fel, mely Közép-Ázsiában más értelenmel bír, mint az eredetiben. Forrásaim a szótárhoz voltak: emlékező tehetségem; azon négy perzsa-csagatáj szógyűjtemény, melyeket utamban szereztem, s melyek közt a legnagyobb az, melyet a perzsa király könyvtárában másoltam; harmadszor

a magammal hozott mollah, kit a t. Akademia szolgálatába vett, miért ezennel forró köszönetem nyilvánítom.

Legyen szabad bevezetésemből némieket a t. osztály elébe terjesztenem. A csagatáj nyelv elnevezésére nézve, azon török tájnyelv, melyet mí csagatáj *) vagy keleti törököknek nevezünk, a benszülöttek által egyszerűen csak *Türki* szóval jelöltetik. Csagatáj, Dsengiznek kedvencz fia, Közép-Ázsia népei előtt szeretve vagy legalább nagyra becsülve lehetett; egyes törzsek és családok felvették nevét, melyre még maig is büszkék, s a többi lakosok felett némi előjogok és kitüntetésekben részesülnek **). Az igen vitéz és becsületes embert „Csagatáj kisi“-nek, a való, igaz szót جغتای سورز „Csagatáj sörz“-nek nevezik, s nagyon valószínű, hogy csagatáj türki, „igazán törökös“-t jelent, mert ez azon kifejezés, melylyel a nyugati törökök, kivált az idegen elemekkel nagyon összeegyeztetett ozmanlik, távol keleten hátrahagyott testvéreik kevesbbé hamisított nyelvét jelelik.

Szándékom levén, csak arról beszélni, mire személyes tapasztalatim feljogosítanak, ***) szerzett tanulmányim nyomán a keleti törököt három osztályba sorozom : első a *khinai tatár* vagy *kasgar türkiszi*; második a *tulajdonképi csagatáj, özbeg türkiszi*; harmadik a *turkománok tájnyelve*, ترکمان تیلی. Voltam ugyan némi érintkezésben a kipcakok, kirgizek és karakalpakokkal is, de ebbeli tapasztalatim csekélyebbek, sem hogy e nyelvekről is értekezhetném. Azért csak a fentebbi három osztály részletes leírására fogok szorítkozni.

*) A közép-ázsiaiak csagatájnak mondják. Mí európaiak rendszeren dsagatájnak olvassuk, a mint azt ozmán íróktól halljuk.

**) Csagatáj törzs vagyon a kirgizek, karakalpakok és özbégek között; ez utóbbiak igen számosak, mind az *ak szöjek* fehér csontuakhoz (nemesség) tartozók, és örökösödési jog alapján némi udvari tisztségekkel bírnak. (L. „Közép-ázsiai Utazás“ című munkám 314. lapját.)

***) Hogy fogalmunk lehessen azon iszonyú zűrzavarról, mely a török tájnyelvek különféle osztályozásaiban uralkodik, elég Adelung Mithridatesét vagy Klaproth Asia polyglottáját olvasni; de nem is lehet ez másképp, mert élő nyelvekben elméletekre épített okoskodások, kevés jót eredményeznek. A valót leginkább megközelíti Berezin „Recherches sur les Dialectes musulmans“ című műve. Kár, hogy oly rövid és oly nagy tért akar befogni; *é sok bilen é sok janilir* : „ki sokat tud, sokat téved“, mondja az oszmanli.

I.

A *khinai tatár nyelv* két egymástól különböző tájnyelvre szakad : 1) melylyel a városokban és általában a letelepedett muzulmán lakosok Kasgártól, keletre Komulig élnek ; és 2) a török tájnyelv, melyet éjszakon, különösen a Thien-Schan hegység völgyeiben és a Dzungáriában vándorló nomád néptörzsek beszélnek (a kara kirgizek ; az oroszoknál : Dikokameni kirgiz ; a mongoloknál : burut ; a khínaiaknál : pu-lu-to). Noha e két tájnyelv egymástól lényegesen és feltűnően sem nyelvtani formákban, sem szókban nem különbözik, még sem hagyható figyelem nélkül, hogy míg az *első* amaz irodalmi alakulások folytán, melyet a százados mohamedán civilizatio ott előidézett, a stereotyp alakkal számos idegen, többnyire perzsa szót és beszédmódot is felvett, addig az *utóbbi*, részint a khínaiak és mongolokkal való folytonos érintkezés, részint azon körülmény folytán, hogy nagy száma a budha vagy schamán vallásnak hódol, igen sok mongol szót tartalmaz. Hasonló különbség van az írásban is. Míg az *első*k, t. i. a városi lakosok csaknem általánosan arab betűkkel élnek, az *utóbbiak* a mongolhoz hasonló jeleket használnak, mely írást nyugoti Ázsiában és nálunk „ujgurnak“ neveznek. Kasgari v. Akszui molláhk, kik mint térítőik időznek az említett nomádoknál, még ma is ezen írással élnek, mely mint kafir chatt régóta kiszoríttatni czéloztatik, de vallásos könyvek leírásánál, mint a Miradsnáme, Tezkeret ül evlia és másoknál történt, még mindig használtatik. *)

Tudom, hogy sokan meg fognak lepetni ezen állításom által, mert az ujgurnak Klaproth, Remusat, Hammer, Jaubert és mások **) valami rejtélyes szanszkrit jellemet akarnak tulajdonítani. De a dolog igen egyszerű. Ha összehasonlítják a Miradsnámehek David vagy Kasembeg nyelvtanában előforduló szövegét az én, újkori khívai tájnyelven írott,

*) Khinai tatárországi utamban egy Mollah utitársam is volt, a ki sokáig élt a tunganik közt (l. „Közép-ázsiai Utazásom 363. l.), és az ujgur írásjeleket jól ismerte.

**) A jól értesült Berezin is azt mondja fenn idézett műve 36. lapján : „Le Dialecte ouigour n' existe plus“.

Chrestomathiában *) előforduló Miradsnáméhval: meg fog-nának győződni, hogy az én arab betűkkel írott Miradsnáméh az ujjur szövegnek sem eredetiségre, sem nyelv- vagy szóköztétani alakok tekintetében utána nem áll, sőt azt felülmúlja. — Az ujjur, miként a kínai tatárságban a népnyelv még ma is neveztetik, kétségkívül a legeredetibb szók és alakokkal bír minden török tájnyelvek között **), de hogy az előttünk levő nyelvemlékekből, annak régiségére következtetést lehetne vonni, nem hiszem.

A három kínai tatár eredeti irat, melyeket magammal hoztam, mint a kaskar türkiszihez tartozó, azt ugyan megközelíti, de nem annyira, hogy belőle felvilágosulhatnánk. A tarikhi Rasidie című történeti mű, melyet Weliaminoff Zernoff, a Kasimoff ház khánjairól írt művéhez használt, ***) és melynek némely töredékét Szamarkandban láttam, inkább a kasgari mint a gyökeres ujjur tájnyelvhez tartozik, mert mint muzulmán gyártmány hemzseg arab-perzsa szóktól és szóalakoktól.****)

II.

A tulajdonképi csagatáj v. özbeg türkiszi, mely Közép-Ázsiában kiválóan a fő nyelvnek nevezhető, miként a Khán-ságok politikai felosztása, három tájnyelvre szakad, melyeket átlagosan ugyan minden lakó ért, de melyek mégis, részint a századok óta létező természeti határoknak, részint a történeti

*) Ha nem tévedek, azon Miradsnáméh, melyet Közép-Ázsiából hoztam, és mely könnyen olvasható kézirat, nem egyéb, mint a nálunk smert ujjur műnek arab betűkkel átírtata. Ha ez bebizonyodnék, nagy nyereség volna, mert ez a rejtély kulcsa.

**) L. „The Russians in Central-Asia by Cap. Velichanof etc. translated from the Russian by I. and R. Mitchell. London 1865“ 67. l. — „The Uigur language as spoken in Kashgar is altogether unknown to European savans“.

***) Journal Asiatique. Sixième Série Tome VI. 474. l.

****) A legjobb ujjur szöveg alkalmasint az, mely Kandat kou-bilik híres kéziratban fordul elő, és melyet Jaubert olvasni és fordítani kezdett. Sajnos, hogy ezen orientalista, érdemei mellett, arról is ismeretes, hogy oly dolgokkal foglalkozik, melyekből keveset ért.

eseményeknek tulajdonítható némi árnyalatok és sajátságokkal bírnak. A khokandiak nyelve például a durva torokhangok gyakori használata és a *gan, gen; kan, ken* gerundiumnak a múlt helyett gyakor alkalmazása által sokban a kínai tatárra emlékeztet, de szóbőségben és szókötési alakokban kevés közösséget mutatnak; mint különösségek pedig csak az említendő, hogy az éjszakkeleten lakó nomád törzsek, különösen a kipesák, kirgizek és kazákok befolyása az ottani özbegok nyelvén igen észrevehető. A bokharai tájnyelv az ott, mint a közép-ázsiai művelődés székhelyén, túlnyomón uralkodó perzsa befolyás alatt sokat vesztett gyökeres özbeg jelleméből. Noha nincs annyira elidomtalánítva, mint az azerbajdsani az írani perzsa által, még is a bokharai özbegnek némely beszédmódján, szaván és nyelvtani alakján félreismerhetlen annak idegenszerű természete, de mely nem is terjed tovább a nevezett khánságok határánál. Így például ezen üdvözet: harmajing, nálunk hogy van, hogy érzi magát? (szó szerént: (kivánom hogy) ne legyen fáradt!) — a nyugot-perzsa *mande ne basi*: ne légy fáradt; *katsa pul bire szín*, melyet az özbegek *nige bereszín*-nel fejeznek ki, a perzsa *betsend pul midhi* után van képezve stb. És általában a beszéd is, különösen a városokban, sokban hasonlít Khoraszán és Maverá ü nehr' perzsa tájnyelvének dallamos kiejtéséhez.

Mi Khívának özbeg-török nyelvét illeti, bizvást állíthatjuk, hogy ez leginkább mutatja ama tiszta csagatáj jellemet, melyet Nevai műveiben csodálunk. Nem durva hangú, mint a kínai tatár vagy khokandi tájnyelv, hanem, mi az ó-török nyelv fő dísze, könnyedség és a primitív szók bőségével bír. Itt fejlett ki legjobban a nemzeti irodalom is, Nevait itt igen olvassák és a legjobban értik; s míg Khokand és Bokharanban Bidil és Fuzuli' dagályos perzsa műveivel foglalkoznak, Khívában tehetséges írókat találunk úgy verses, mint prózai nyelvben *), sőt nem ritkák a nők, kik jó gazelek és mohammedzek írása által magoknak hírt szereztek.

*) Így d'Herbelot is azt mondja, El Birdjendi (nála hamisan Al Birgendi) után, a Bibliothèque Orientale 512. lapján: Les habitans (du Khouarezem) ont une grande inclination pour la music et s' adonnent fort à la poésie.

A khívai tájnyelvnek legtöbbet ártanak a városokban nagy számmal levő szártok *) és azerbajdsaniak. Ez utóbbiak Perzsiából behozott rabszolgák, kik idő folytán felszabadítva itt állandóan letelepednek, és nemzeti nyelvök számos sajátosságait meghonosítják. Ezen körülménynek tulajdonítható, hogy Khívában, Jengi Ürgends és sok más helyeken oly nyelv fejlődött ki, mely a tiszta özbegtől mind alakra, mind szöbbségre igen eltér; és nem ritkán hallani ez elnevezést: szárt tili: városi vagy szartok nyelve, mint megkülönböztetést özbeg tilitől, mely özbegek vagy a vidéken lakók nyelvét jelenti. A lényeges különbség először az idegen hangsúlyozásban, másodszor idegen, többnyire perzsa szók és beszédalakok használásában áll. Míg a vidéken lakó az igék vég szótagját összevonva csaknem érthetetlenül gyorsan mondja ki, a városi lassan és nyújtva beszél; mit a vidéken lakó keményen, azt a városi lágyan mondja ki. Így például a vidéken lakóknál mindig *k*, a khívainál *g*, mit az előbbi *e*-nek, az utóbbi *ie*-nek mond stb.

III.

A türkmén tili vagy a turkománok tájnyelve korántsem oly hasonló az özbeghez, mint Berezin állítja **). A keleti törökök ezen tájnyelve képezi a közvetítőt a nyugoti törökhöz, és ép úgy hajlik egyrészt az azerbajdsanihoz, mint másrészt az özbeghez ***). A kezdő szótagnak nyújtása, a *ت* *t*-nek az angol *th* vagy arab *ت*-hez hasonló kiejtése, az *o*-nak elcserélése *u*-val (péld. *buz* helyett *boz* = ronts, *bol* helyett *bul* = légy), de különösen ama törekvés, hogy minél vadabban és durvábban beszélljenek, mi a türkománoknál keresetlenség-

*) Szárt Chiva és perzsa lakóinak a neve, de különböznek ezek a Bocharai Tuksikoktól az által, hogy ezek legnagyobb részt török nyelvvel élnek, természetesen igen vegyítve idegen elemekkel.

**) L. Recherches sur les dialectes musulmans, I. 44. l.

***) Az azerbajdsani nyelvet illetőleg meg kell jegyeznem, hogy ezen tájnyelv minden tekintetben sokkal közelebb áll az oszmánlihoz, mint a csagatájhoz. Két főágat lehet benne megkülönböztetni: 1) A Kaukazon túli, nevezetesen a karabagik, sahszewendek és azerbajdanik nyelvét, és 2) a törököt Hamadán tájékán és Fersz tartománynak nomád népeinél.

nek tartatik, — ezek azon sajátságok, melyek ezen tájnyelvnek oly különös jellemet kölcsönöznek. Minden megszólítás, kérdés stb., e szóval *hait* (tulajdonkép *ait*) v. *hou*-val végződik. Hangos beszédjök idegennek veszekedésnek tetszik, és bizalmas társalgásban mozdulatlan ajkkal csaknem fogaik közt beszélnek.

A turkomán tájnyelvnek a különböző törzsek beszédében kevés árnyalata és különbsége van. Legjobban beszélnek turkománul a szalorok és szárikok, valamint az Akhol környékén lakó tekkék; utánok említendőek a csaudorok és jomutok, és csak az erszariak és göklenekről mondhatni, hogy számos idegen szót kölcsönöztek, az elsők a bokhariaktól, az utóbbiak a perzsáktól.

Ezek után még a kirgiz és karakalpak két fő tájnyelv említendő, melyek részint számos oly szók és alakok használata által, melyek a három khánság nyelvében nem ismeretesek, részint némely hangok különös kiejtése által különböznek a keleti töröktől. Így például a szók tekintetében a :

<i>csagatáj</i>	<i>karakalpak</i>	<i>kirgiz</i>
ene	kisé	sésé, anya
erkek töje	atan	bura, hím szarvas
sokur	okmandaj	kaszka, vak
karindas'	tugan	dsarkin, fivér
arik	jaszik	dsaszik, árok
ini	öke	iga, bátya
kuruet	kakpis	szuru, száradt hús
dost	bilis	tanir, barát
osel	oso	oso, amaz
	stb. stb.	

Nyelvtani sajátságai tekintetében a sajátító például *ga* és *ge* helyett mindig *ka*-val; a tárgyeset mindig *dí*-vel fordul elő, mi egyébiránt az *n* betűnek *d* v. *t*-vel elcseréltetésének tulajdonítandó. Így például a többes szám, ha a szó hangzón végződik, *lar*, *ler* helyett *nar*, *ner*-rel képeztetik, péld. közner = szemek stb. Osbu ezen, névmás helyett *oszo* és *szoszo* = amaz, fordul elő. A *lesz* segédigében az *r* csaknem mindenütt elnyeletik, míg a csagatájban néhol még hallatszik.

Az igék képzése és ragozása sokféle változásoknak van alávetve; de megjegyzendő, hogy valamely töszóbóli származtatások nem oly változatos, de nem is oly szabályozott, mint a csagatájban. A jelentő jelen idő egyes harmadik személye itt mindig *di*-vel képeztetik, míg amott *du*-val. A múlt időt inkább *kan*, *ken* részesülő és *inek* segédigével fejezik ki, mint *din*, *din*, *di*-vel.

A hangok elcserélésére vonatkozólag megjegyzendő, hogy a

	<i>csagatáj</i>	<i>karakalpak</i>	<i>kirgiz</i>
چ	cs	s	sz
د	d	n	n
س	s	sz	sz
ل	l (kezd szótag)	n	n
ج	j	d's	dz-nek

mondatik; minek könnyebb megértésére a következő verset a nevezett három tájnyelven közlöm :

özbeg :

Kara Tauning basindan köts kiledür
 Araszinda kara jorgam jorgalab kiledür
 Karindas'din ajrilgan jaman iken
 Kara közdin jumalab jas kiledür

karakalpak :

Kara taunin basinnan kösz kiledür
 Iszinde kara jorgam jorgalab bos kiledi
 Tugannan ajrilgan jaman iken
 Kara közdin tamsilab jas kiledi

kirgis :

Kara taunin basinnan kos keledi
 Közkende kara zorgan szaldildab keledi
 Dsarkinnin ajrilgan zaman iken
 Kara közdin moldirab zasz keledi

Ha már most a csagatáj v. keleti török nyelvnek a többi örök tájnyelvekhez viszonyát általános vizsgálat alá vesszük, csakhamar azon nyelvészeti igazságra alapított tényhez jutunk, hogy a közép-ázsiai török, névszerint az uigur, bír

az egész török nyelvcsaládban a legeredetibb és legrégibb alakkal *), melynek tehát eredete is a Thien-shan hegység nyugoti oldalán keresendő, mivel ez képezi a közvetítőt a mongol és a török közt, és mivel innét terjedt az éjszakra és délkeletre is. A mi az előbbit, t. i. az ujgurnak a szibíriai, nevezetesen a kojbal-, karagaszi, jakut v. cseremisiz tájnyelvekhez való kölesönös viszonyát illeti, tapasztalatok hiányában bizonyost nem mondhatok; de az utóbbit, t. i. annak délnyugotrai kiterjedését illetőleg, itt világosan észrevehetni, hogy a török Komultól az ádriai tengerpartokig szakadatlan lánczat képez, melynek egyes tagjain vagy testvér-dialektusain a történeti és éghajlati befolyások alatt előidézett fokenkénti eltávozás az anyatörzstől félroismerhetetlen ugyan, de melyek mégis mindnyájan egy és ugyanazon nyelvnek öszkeretéhez tartoznak.

Ha figyelemmel kísérjük a tájnyelveket, a konstantinápolyi töröktől kezdve kelet felé a khínai tatárig: már az anatóli türkezezi (anatólii tájnyelv)-ben bizonyos darabos kietlen hangokat, idegenszerű szokat és alakokat veszünk észre, mely jelenség az azerbajdzsaniban még inkább mutatkozik, és a turkománban már oly különszerű tájnyelvvé lesz, hogy azt a stambuli vagy oszmanli egyáltalán nem érti. És ha továbbá a három khánság tájnyelvét vizsgáljuk, itt az alak és szóalkalmazásbani eltérések még gyakoriabbak, és annyira mindinkább növekedők, hogy a khínai tatár vidéki lakos nem csak az oszmanlit, de még a turkománt is alig érti.

Így, míg fokenkénti előrehaladásunkban kelet felé, azaz az ősforráshoz, az altáji eredetiségnek mindig szembetünőbb jeleire találunk, addig nyugot felé való haladásunkban, az irani és sémi befolyás folytán az ellenkezőt látjuk. A ragoknak a szóban szorosabb beolvasztásával, melyet a keleti tö-

*) Ezen állítást bizonyítják a következő körülmények: 1) Hogy az oszmanli töröknek legkésőbbkori nyelve a csagatájhoz sokkal közelebb áll, mint a mostani (L. péld. Nesri' történeti művét). 2) Hogy az ottománok magok is a csagatájtól származtatják nyelvöke (L. Fuád és Dsevdet Efendi Kavaidi oszmanie nyelvtanának előszavát) és 3) Hogy a tatár is csagatáj származású, ezt bizonyítja a kazán írott nyelv is, mely régebbi alakjában a közép-ázsiai mai tájnyelvhez közel áll (L. Berezin idézett műve 44. l.)

rök oly igen szeret elkülönítve használni (péld. ata-miz-nink = atyánké), a szóalakítás is mind szűkebb korlátok közé szoríttatik. Miként én hallottam az ujkurt beszéltetni, annak sem *mak*, *mek* igehatározatlana, sem *mis* szenvedője, sem *dsak*, *dsek**) végzetű jövője nincs; és ha az oszmanli sok idejű igéjét a régi török nyelv igéjével összehasonlítjuk, csakhamar észreveszszük, hogy az ezen időkbeni bőség későbbi szerzemény, mely a nemzeti szabást ugyan fentartotta, de nem altáji eredetű. Ugyanezt lehetne mondani a kiejtésről is. A khinai tatárságban divatos török, melyben az utánoszhatlan finom kihangzás és erős torokhang van túlsúlyban, idegen fülnek fölötte darabos és kietlennek tetszik. E sajátság mindinkább elvész, mennél továbbra haladunk nyugot felé; és ha a Bosporus partjaihoz értünk, azonnal észreveszszük az ottomán szójárásnak hangzatosságát és finomságát, melyet inkább hasonlítani az olaszhoz, mint ázsiai testvér dialektusai egyikéhez.

A mi a csagatáj nyelvnek nyugoti testvér nyelvei fölötti előnyét illeti, Névaival, ki e tárgyról a perzsa nyelvvel összehasonlításában értekezik *حاکمت الغتبت* Muhakemet ul lugetejn **), egybehangzólag állíthatni, hogy a közép-ázsiai török nyelv, *szavainak dús bőségével és kifejezéseinek határozottságával valóban csodálatra méltó jelenség*. Nem feltűnő-e, hogy számtalan elvont fogalom, melyek a nyugoti törökben és perzsában az arabtól idegenítették el, itt nemzeti szóanyagból képeztettek? E szók: kétségbe esni, kiegészíteni, áhítozni stb, melyek az oszmanliban *umid etmek*, *ikmal etmek*, *arzulamak*, *medh etmek*-kel fejeztetnek ki, itt *umszunmak*, *tükelemek*, *ökszümek* és *maktamak*-kal jeleltetnek. A kifejezési határozottságra vonatkozólag, csak a *jiglamak* igét hozzuk fel, mely közönséges „sírás” jelent. De ezenkívül használatban van még *bokhszamak*, panaszos hangon hívni, nyöszörögni;

jiglamsimak, csendesen sírni;

*) A jövő a csagatáj és turkomán nyelvben egészen hiányzik, és a jelentő mód jelen ideje által pótolatik.

**) L. „Chrestomathie en turk oriental de l'Emir Ali Sehir par M. Quatremère 1. fascicule“ 7—9. l.

singramak, csendesen jajgatni ;

siktamak, hangosan jajgatni ;

ögürmek, iszonyúan jajgatni, erősen sírni, és *incskirmek* zokogva sírni. Továbbá kiemelendő még a szótartalom ama bősége, mely az egész valamely fokozatának és egyes részének megjelelésére oly fontos szolgálatot tesz. Így például a ló közönséges elnevezése *at*; ezenkívül *bejdo*, telivér, nemes lovat; *topcsak*, kövér lovat; *jesc ké*, sovány, tüzes lovat; *argamak*, futós lovat; *tatu*, középtermetű csontos lovat, kocsilovat, és *jabu*, gebét jelent. És csaknem minden házi állatnak különböző neve van. Péld. *kolum*, csak egy-két hónapos csikó; *taj*, egy-két éves; *konan* v. *gonan*, harmadévi; *tönen*, negyedévi; *tolan*, ötödévi, és *csirgaulan*, idősb korú lovat jelent. Hogy a sátor, fegyver és nyeregzszerszámok minden egyes része, minden szeg, a legkisebb szíj külön saját névvel bír, nem lehet feltűnő, de az emberi és állati test minden tagja is oly részletezett saját nevezettel bír, minőt nem csak a nyugoti töröknél, de az ó-arabot kivéve, a többi ázsiai nyelvek közül is csak keveseknél, sőt mondhatni kevés európai nyelvben is találunk. Mert igen természetes, hogy a közép-ázsiai népeknek nyelve a sátor és baromtenyésztés egyes részeinek elnevezésében, mint életfoglalkozásuk első tárgyában, jobban kifejlődött; de más tekintetben figyelmet érdemel és alaposan állíthatom, hogy a török nyelv kényelmesen kifejtette volna saját nyelvkincséből mindazon kifejezéseket, melyeket műveltsége későbbi szakában idegen nyelvekből kölcsönzött, és hogy a mai oszmanli nyelv számos arab, perzsa szót tösgyökeres török szóval, azaz csagatájval pótolhatna.

A csagatáj nyelvnek tanulmányozása különösen az oszmán nyelvek szónyomozásában bír fő fontossággal. Most a nyugoti török tájnyelv számos szavának eredete vagy gyökérvizsgálata ismeretlen maradna előttünk, ha az ó-kori nyelvkincs gazdag tárházába be nem hatolnánk. Ki tudná például megmondani, hogy e szók: *kujundsi* = aranymíves, *disi* = nő, *jasmak* = fátyol, *karaul* = őrség, *bakal* = életárus, *astar* = béliés stb. honnét származnak, ha nem tudnók, hogy a csagatájban *kujmak* annyit jelent, mint önteni, és innét *kujum, disi* = (érez)-öntő, aranymíves; *tisük* = hasadék

és nő (valamint נֶכֶדָה *nekeva* = hasadék és nő; فَرَج *fereds* = hasadék és *ferds*, női nemzőrészek); *karamak*, szemlélni, felügyelni, és ebből *karaul* szemlélő, felügyelő; *bakmak*, felvigyázó, és *bakaul*, ki az étkekre felvigyáz, később étékárus; *ast*, alul, belül, és ebből *astar*, belső, *a bellés* stb.

Ugyanezt mondhatni a szóalakokról is, például e szó *ufarak* oszmanliban annyit jelent, mint piczi, és nem egyéb mint ezen csagatáj szónak *ufak*, kicsiny, középfoka, azaz *ufakrak*. A parancsoló második személyének régibb alakja az oszman igéknél *gil*-lel végződik, például *vergil* = adj; *japgil* = tégy, és ez a keleti török nyelvben még ma is széltiliben szokásos.

Sőt az új-perzsa nyelv nyomozásában is fontos a keleti török nyelv. A szótárírók, mint Richardson, Johnson és Vullers, sok szót, mint: *al*, kiáltó veres, *il*, nép, *ordu*, tábor, *betik*, írás, *börek*, lepény, *tabug*, dicséret, *tenge*, pénz, *tagar*, edény, *tomár*, tartály, *khán*, fejedelem, *khods'a*, tanító, úr*), *csabuk*, gyors, *csadir*, sátor, *csag*, idő, *csomak*, buzogány, *salor*, parancsnok, *kab*, edény, *kocskar*, kos, *kor*, őrség stb. perzsának mondanak, holott gyökértelmök igen világosan mutatja, hogy török eredetűek.

Kétségsbe vonhatlan ugyan, hogy mind a nyugoti, mind a keleti törökök sokat elsajátítottak a perzsáktól: de azért nem szabad szem elől téveszteni ama nagy befolyást, melyet a túrani népek, mint uralkodó törzs, Íránra századok óta, és még most is gyakorolnak. Nem csak a seldsukok, mongolok és timuridák idejében, hanem az iszlám előtti korban is, Perzsia folytonos érintkezésben volt a török törzsekkel, és így senki-nek sem lehet feltűnő, ha azt állítom, hogy az újperzsa nyelvben feltűnő sok, részint átidomított, részint eredeti török szó van.

Ha már most a tek. Akademia azt kérdezi, valjon, mi haszna lesz a magyar nyelvészetnek utazásom és ennek egyik eredménye, a keleti török nyelvtanulmányokból: azt felelem, hogy mindenek előtt az oszmanliságban lappangó s a keleti törökségben sejtett nyelvkincs és nyelvalakkal bővebben meg-

*) khán hasonló kaan v. kanhoz, mely férfiaszt, erőst, hatalmaszt jelent, és chods'a nem egyéb mint kods'a, öreg, tiszteletre méltó, tapasztalt.

ismerkedvén, nyelvünknek ezen részre hajlását annál tűzesebben nyomonkövethetjük. Én örömmel mondom, hogy az Akademiához Perzsia fővárosából 1863-ban küldött levelemben tett állításomat, miszerint „a magyar nyelvnek az oszmanliában talált nyelvvidomi s nyelvi anyagi hasonlatai azon arányban tűnnek fel, melyben kutatásaink kelet felé előnyomulnak, úgyannyira, hogy ha az Ádria keleti partján beszéltek török-ségben a 10 : 2 viszonyt állítjuk fel, akkor Komul (Kínában) környékén s a kínai kirgizeknél sokszor 10 : 6, de talán 10 : 8 viszonyt is találunk,“ nem csak újra megerősítem, hanem azon megjegyzéssel is megtoldhatom, hogy több eddig-élé előttem ismeretlen nyelvalakokon kívül majdnem az összes magyar képzőket is feltalálhatjuk a török nyelv ezen legkeletibb szójárásában.

Jelen „Tanulmányaimban,“ valamint az oszman nyelvre célzó szónyomozási kutatások, úgy mindenféle magyar-török hasonlítóztatástól szigorúan óvakodva, tisztán objectiv akartam lenni, objectiv azért, mert az összes európai tudományosság elébe tárom tapasztalataimat, mely bizonyosan mindent inkább száraz és hű eredetiségben akar látni. Objectiv akartam lenni azért is, mert a török-magyar hasonlatossági viszonyról egy külön önálló munkát szándékozom adni, melyben az e téren tett észleleteimet összegyűjtöm, és e mostani Tanulmányaimra mint leltárra akarok hivatkozni.

Ezen munkám létrejövetelével, úgy hiszem, hazai nyelvészetünk fontos és érdekes korszaka kezdődhetik meg. Míg én a török-tatárság mezején elszórt hasonlatokat összegyűjtendtettem, addig, vagy az alatt, Hunfalvy Pál és Budenz József tisztelt tagtársaink is, legalább úgy reményelem, a finn-ugor tanulmányokból merített tapasztalásukat ha nem egészen is, de bizonyosan jó részben elénkbe adhatják. A magyar nyelvet ekkor, mint a harmadik tényezőt, az egyik vagy a másikkal képesek leszünk összehasonlítani, és azon egyik vagy másik részhez közelebb állónak mondjuk, mely rész legtöbb s legbiztosabb hasonlatokat mutathat fel.

Noha én előbbi állításom mellett állok most is, még sem mellőzhetem megjegyezni, miszerint Hunfalvy Pál úr a vogul nyelv, ige- és számnév körüli tapasztalatai nagy fon-

tosságú jelenségek. Én teljesen elismerem azoknak horderejét; de merem hinni, hogy Hunfalvy úr sem fogja közönös szemmel tekinteni azon feltűnő nagy számú hasonlatokat, melyek a török-tatár alak- és szókincsben mutatkoznak, s melyek oly szoros viszonyban állnak egymáshoz, hogy az egyik nyelv értelmezése a másik ismerete nélkül végkép lehetetlen. Budenz József úr székfoglalójában azt mondja „Mily meglepő a t. p e c s k e k, a m. f e c s k e n d ő, a t. d o m b o k, a m. d o m b mellett!” Mit fog tudós nyelvészünk az ilyenféle meglepetések nagy lajstromához mondani?

Én jól tudom, hogy finnistaink eddigelé sem tagadják a magyar nyelvnek a török-tatárhoz való rokonsági viszonyát. De ők abban tévednek, hogy azt kicsinyellik; s ezen hibás felfogás folytán a magyart inkább a finn-ugorhoz mondják hasonlónak. Ez az, mit rosszallani, ez az, mit elhamarkodott lépésnek nevezni lehet. Várjunk, míg a török-tatár szó- és alak-kincset egész terjedelmében bírjuk, legalább oly mértékben, mint az éjszak-altaji nyelveket; és ha akkor a részrehajlatlanság szemével a két tényezőt összehasonlítjuk, azt hiszem, hogy más eredményre jutnak.

Én el nem hitethetem magammal, hogy ezen rokonsági viszony megalapítása oly könnyű dolog volna, valamint azt sem, hogy evvel a magyarok eredetére kívánt történeti adatokat rögtön előteremtjük. Távol legyen; de van fáradozásainknak azon közvetlen hasznok, hogy nyelvünk szónyomozását ismerni fogjuk, és hogy megszüntetjük azoknak működését, kik nyelvészeti kézülttség nélkül, merő ábrándokból kiindulva, iszonytató zűrzavart okoztak és okoznak még. Az ábrándok kora rég eltűnt a tudományok minden köréből, de leginkább a nyelvészetből; a jelen tudomány csak tényeket kíván, tényekre fekteti súlyát, és tényeken alapszanak azon oszlopok, melyeken nézetét vagy állításait felépíti.

Kevés az, mit a magyar nyelvészet, szűk körében, mostoha viszonyok között tehetett; de azért a saját homályai felderítésére szolgáló szikrák még sem maradhatnak közönösek az európai tudományosság előtt. Kőrösinek a tibet nyelv körül szerzett nagy érdemei, Regulynknak az enyészetből ki-rántott vogul nyelvmaradványai oly diadalok, melyekre méltó

tán büszkék lehetünk. Én gyenge tohögemnél fogva a keleti törökség ismertetésében csak kezdeményezőkép léphettem fel; tudom, hogy igen tökéletlen ezen első munkám, de engedje meg a t. Akademia, hogy mégis örömmel emlékezhessen vissza csak néhány évre ezelőtt, midőn egy csagatáj kézirat után vadászva, ezen érdekes szójárás tanulására szükséges segédforrásokat hiába keresék. Szótáram gyenge, chrestomathiám tökéletlen, de az elsők, melyek eddig megjelentek az európai nyelvészetben. Quatremère negyven évig gyűjtötte Nevái összes munkáiból a kincset, melyből szótárt akart szerkeszteni, sajnálattal látta a theoria elégtelen voltát, és hátra hagyta a fel nem dolgozott szók nagy halmazát. Davids, Hammer, Jaubert, Borezin, Kasembeg csak sötétben tapogatództak, és ha újabb időben Zenker, a nagy francia tudós hagyományát török szótárába mégis felvette, úgy hiszem, elég oka lesz azt megbánni, mert az eddigi mutatónyokból azt látjuk, hogy annak több mint fele egészen hamis értelemben van megfejtve.

Az eddig mondottakból, tek. Akademia, ne tessék azt magyarázni ki, hogy én valami „exegi monumentum”-ra gondolok. Korántsem. Öt év előtt nyilvánított vágyamat ugyan némiképp teljesítve látom, de czéломtól azért még mindig távol vagyok. Én a csagatáj vagy keleti törökben véltem feltalálhatni a török-tatár nyelv legeredetibb forrását, legrégibb alakját. Nem csak én hanem az egész tudományos világ e hiszemben volt, az Ázsiai utazásom untig meggyőzött arról, hogy tév három khánságban dívó nyelv régi, igen régi ugyan, de még nem képzi azon hidat, melyen nyomozásainkban a rokon mongol nyelvre átmehetünk.

E pont Közép-Ázsiának legkeleteibb szélén, névszerint a Dzungáriában létezett ujjur nyelvben található. E nyelv okvetlenül sok érdekes adattal szolgálhat nyelvésztünknek, azt tanulmányozni kikerülhetlenül szükséges, és azt mondom, hogy meg nem nyugodhatom, míg tanulmányaimat e mellőzhetlen pótlékkal ki nem egészítettem.

Az orosz kormány újabb hódításai az Iszyk kül és Balkhás tavak partjain azon reményre jogosítanak, hogy az európai tudomány ezen eddigelé elzárt vidékekbe hatva, kö-Vámbéry. A keleti török nyelvről.

zépázsiai népismeret és nyelvészeti terén sok rejtélyről fog fölvilágosítást nyerni. Míg ez valósúlna, én nyelvészeti és népismereti tapasztalásaim feldolgozását folytatom; de ha ezek bevégeztével újabb kutatások a kívánt ismeretek megszerzésére segédkezet nem nyújtanának, akkor magam megyek oda, és a múlhatlanul szükséges tapasztalatokat egy második utazásban összeszerezvén, kezdett munkámat hihetőleg bevégezem; azon munkát, melyet életfeladatomnak tekintek, és melyet tökéletlenül magam után hagyni nem akarnék.*)

*) Az orosz utazó Radloff ugyan a „Bulletin de l'Académie des Sciences de St. Petersburg” 1863-ki évkönyvében azt az ígéretet teszi, hogy ő a kirgiz, burut és ujugur nyelveket bővebben meg fogja ismertetni, mit be is várok, de ottmulatása rövid idejéről ítélve, valami kimerítőt nem reméllek.